

DOI 10.31865/2414-9292.24.2025.350509

УДК 378.014.25:37.013.42

ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Наталія Плюхіна

старший викладач кафедри педагогіки
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
м. Дніпро, Україна
ORCID ID 0000-0001-8193-0362
pluhinanatalja@gmail.com

Олена Фоменко

вчитель першої категорії
гімназія №15 Павлоградської міської ради
м. Павлоград, Україна
ORCID ID 0009-0003-1445-111X
alena.fomenko1975@gmail.com

Данило Головченко

аспірант третього року навчання
кафедри теорії і практики технологічної та професійної освіти
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
м. Дніпро, Україна
ORCID ID 0009-0002-0844-8811
danylo.holovchenko@gmail.com

Анотація. У статті розкриваються теоретико-методологічні засади формування педагогічної рефлексії у процесі підготовки майбутніх учителів до професійної діяльності. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю підвищення якості педагогічної освіти в умовах компетентнісного та особистісно орієнтованого підходів, що потребують від сучасного вчителя високого рівня самосвідомості, аналітичного мислення та рефлексивних умінь.

У роботі уточнено сутність поняття «педагогічна рефлексія» як багатовимірного феномена, що поєднує когнітивні, емоційно-ціннісні та поведінкові компоненти професійної свідомості. Рефлексія розглядається як механізм самоаналізу, оцінювання та регуляції педагогічної діяльності, який забезпечує готовність педагога до творчого вирішення професійних завдань та безперервного саморозвитку.

Проаналізовано основні наукові підходи до трактування рефлексії вітчизняними та зарубіжними дослідниками, зокрема І. Зязюном, О. Савченко, І. Бехом, В. Серіковим, Л. Виготським, Дж. Дьюї, Д. Шоном, К. Роджерсом.

Обґрунтовано важливість створення педагогічних умов для розвитку рефлексивних умінь студентів, зокрема використання діалогових форм навчання. Показано, що розвиток педагогічної рефлексії сприяє переходу від репродуктивного до творчого стилю викладання,

удосконаленню педагогічної взаємодії та зміцненню професійної ідентичності майбутнього вчителя.

Ключові слова: педагогічна рефлексія; підготовка вчителя; професійний розвиток; педагогічна компетентність; рефлексивне мислення; самоаналіз; вища освіта.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Проблема розвитку педагогічної рефлексії є однією з центральних у контексті модернізації вищої педагогічної освіти України. Вона безпосередньо пов'язана з реалізацією концепції «Нова українська школа», у якій підкреслюється значення педагогічної автономії, критичного мислення, здатності вчителя до самоаналізу та безперервного професійного вдосконалення.

Зміна ролі педагога у сучасному освітньому просторі вимагає переходу від авторитарних до партнерських моделей взаємодії з учнями, що неможливо без сформованої рефлексивної позиції. Окрім того, останнім часом у сучасній вищій школі спостерігається розрив між теоретичною підготовкою студентів і практичною готовністю до осмислення власного педагогічного досвіду.

В умовах швидкої зміни соціальних та освітніх контекстів саме рефлексивні механізми забезпечують адаптивність і професійну мобільність учителя.

Вітчизняна педагогічна практика свідчить, що рефлексивна складова професійної підготовки часто залишається недостатньо інтегрованою у навчальні програми, обмежуючись елементами самооцінювання чи аналізом уроків. У результаті випускники педагогічних університетів володіють знаннями й методиками, але не завжди готові до усвідомленого саморозвитку, критичної оцінки власних педагогічних дій та прийняття зважених рішень у складних педагогічних ситуаціях (Савченко, 2016, с. 24).

Міжнародний досвід (зокрема дослідження J. Dewey, D. Schön, K. Zeichner, C. Rodgers) демонструє, що рефлексивна підготовка педагога має бути цілісним процесом, який охоплює як когнітивний рівень (аналіз знань і рішень), так і емоційно-ціннісний (усвідомлення власних педагогічних установок і цінностей).

Отже, формування педагогічної рефлексії — це не окремий елемент професійної підготовки, а системоутворюючий чинник, який визначає якість педагогічної діяльності, рівень педагогічної культури та здатність до саморозвитку впродовж життя.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання педагогічної рефлексії має тривалу історію розвитку й вивчається у міждисциплінарному контексті – філософії, психології, педагогіки, акмеології. Ще у працях Д. Дьюї (How We Think, 1910) рефлексія розглядалася як основа мислення, процес

усвідомлення та переосмислення власного досвіду. Ж. Піаже у книзі *Psychology of Intelligence* (1950) підкреслював роль рефлексивних дій у становленні когнітивних структур особистості. У вітчизняній психологічній традиції Л. Виготський (*Мислення і мова*, 1934) та С. Рубінштейн (*Основи загальної психології*, 1946) трактували рефлексію як вищу форму свідомості, що забезпечує здатність людини керувати власною діяльністю.

Подальший розвиток концепції педагогічної рефлексії відбувся завдяки працям Д. Шона (*The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*, 1983), який увів поняття «рефлексивний практик» — спеціаліст, що навчається через осмислення власної діяльності. Д. Колб у праці *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development* (1984) обґрунтував модель циклу навчання, у якій рефлексія виступає необхідним етапом засвоєння знань. Ідеї К. Роджерса (*Freedom to Learn*, 1969) розкрили значення рефлексії для розвитку особистісно орієнтованого підходу, у якому педагог виступає фасилітатором індивідуального зростання.

В українській педагогічній науці феномен педагогічної рефлексії досліджували І. Зязюн, І. Бех, О. Савченко, В. Серіков, О. Пометун тощо. У монографії І. Зязюна «Педагогічна майстерність» (2008) рефлексія визначена як «вищий рівень усвідомлення педагогом своєї діяльності, що сприяє її самокорекції та вдосконаленню». І. Бех у праці «Виховання особистості» (2003) підкреслює значення рефлексії як чинника морального саморозвитку вчителя. У роботах О. Савченко (*Дидактика початкової школи*, 2012) розглянуто рефлексію як важливу складову педагогічної компетентності. В. Серіков у монографії *Особистісний підхід у педагогічній освіті* (1994) трактує рефлексію як основу педагогічного мислення й самореалізації суб'єкта професійної діяльності.

Дослідження останніх років (зокрема, Т. Сущенко, Л. Крамущенко, О. Вознюк, Н. Ничкало) зосереджені на компетентнісному підході до професійної підготовки педагога, у межах якого педагогічна рефлексія виступає ключовим компонентом професійної компетентності.

Водночас, попри вагомий науковий доробок, проблема педагогічної рефлексії майбутнього вчителя залишається недостатньо комплексно осмисленою. У більшості робіт вона аналізується у зв'язку з окремими аспектами — оцінюванням педагогічної діяльності, розвитком самосвідомості чи вдосконаленням майстерності. Недостатньо уваги приділено розробці системи педагогічних умов, технологій і методів, що забезпечують розвиток рефлексії в процесі професійної підготовки майбутнього вчителя. Саме ця прогалина визначає актуальність подальших досліджень у зазначеному напрямі.

Метою статті є розкриття сутності педагогічної рефлексії як професійно значущої якості майбутнього вчителя, обґрунтування педагогічних умов та психолого-педагогічних чинників її формування у процесі професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Основний текст дослідження. Сучасна система педагогічної освіти перебуває у стані глибоких трансформацій, зумовлених переходом від знаннєвої до компетентнісної парадигми, яка передбачає формування не лише фахових знань, а й здатності майбутнього вчителя до самопізнання, саморозвитку та критичного аналізу власної діяльності. У цьому контексті «педагогічна рефлексія» постає однією з ключових складових професійної компетентності педагога, що забезпечує усвідомлення ним своєї ролі, цілей і результатів педагогічної взаємодії.

Рефлексивна здатність учителя є не лише показником його зрілості як професіонала, а й механізмом професійного зростання, оскільки вона дозволяє осмислювати педагогічний досвід, виявляти та долати власні помилки, прогнозувати наслідки педагогічних рішень. Формування рефлексії під час професійної підготовки майбутніх учителів сприяє розвитку самостійності, креативності, педагогічного мислення, емпатії та здатності до конструктивної взаємодії в освітньому середовищі.

З огляду на сучасні виклики освіти – цифровізацію, мультикультурність, індивідуалізацію навчання — актуалізується потреба у формуванні педагогів нового типу, здатних діяти усвідомлено, відповідально й гнучко. Саме педагогічна рефлексія виступає тим механізмом, який забезпечує перехід від «педагога-виконавця» до «педагога-дослідника», від педагогічної діяльності за алгоритмом — до творчої педагогічної дії (Іващенко, 2020, с. 46).

Таким чином, формування педагогічної рефлексії під час підготовки майбутніх учителів постає стратегічним завданням сучасної педагогічної освіти, яке потребує системного науково-методологічного осмислення.

Проблема педагогічної рефлексії в контексті професійної підготовки майбутнього вчителя належить до числа ключових у сучасній педагогічній науці, оскільки саме здатність до осмислення власної педагогічної діяльності, її результатів, труднощів і перспектив розвитку визначає рівень педагогічної майстерності, суб'єктність і готовність до інновацій. Педагогічна рефлексія розглядається як системоутворювальний компонент професійної компетентності педагога, що інтегрує когнітивні, емоційно-ціннісні й поведінкові складові.

У науковій літературі рефлексія визначається як здатність особистості до самопізнання, самоаналізу та критичного переосмислення власного досвіду. Як

зазначає С. Рубінштейн (1957), рефлексія є формою свідомості, спрямованою на пізнання суб'єктом самого себе, своїх дій і переживань. У педагогічному контексті це означає здатність учителя усвідомлювати особливості власної педагогічної позиції, мотивів діяльності, взаємодії з учнями, а також оцінювати ефективність педагогічних впливів. Л. Виготський (1984) підкреслював, що рефлексія є механізмом переходу від зовнішніх форм діяльності до внутрішніх, від соціального до індивідуального, що в педагогічному процесі набуває особливої ваги як умова становлення професійної свідомості (Молодиченко, 2015, с. 17–18).

Згідно з дослідженнями І. Зязюна (2010), педагогічна рефлексія є необхідною умовою формування педагогічної культури й майстерності, оскільки вона дозволяє майбутньому вчителю усвідомити ціннісні основи педагогічної діяльності, її гуманістичну спрямованість і соціальну значущість. Вона є чинником професійного саморозвитку, що сприяє становленню вчителя як активного, відповідального суб'єкта освітнього процесу. Саме через рефлексивну позицію майбутній педагог здатен оцінювати відповідність власних дій педагогічним цілям, усвідомлювати помилки, прогнозувати шляхи вдосконалення (Зязюн, 2000, с. 154).

У контексті професійної підготовки педагогічна рефлексія виконує подвійну функцію – пізнавально-орієнтаційну та корекційно-розвивальну. Перша забезпечує усвідомлення студентом особливостей власної навчально-професійної діяльності, друга – сприяє її вдосконаленню. На думку О. Савченко (2012), формування рефлексивної компетентності є складовою професійної культури вчителя, оскільки передбачає вміння аналізувати власну педагогічну діяльність, бачити її результати очима учня, колеги, суспільства (Савченко, 2012, с. 387).

Рефлексія має важливе значення і в аспекті розвитку педагогічного мислення. Як зазначає І. Корольова (2016), рефлексивне мислення дозволяє вчителю не лише оцінювати доцільність педагогічних дій, а й передбачати їх наслідки, конструювати педагогічні ситуації, прогнозувати результати навчання та виховання. Таким чином, педагогічна рефлексія постає не як окремий психічний процес, а як інтегративна характеристика особистості педагога, що пронизує усі етапи його професійної діяльності — від планування до самоаналізу результатів (Корольов, 2016, с. 49).

У сучасних зарубіжних концепціях (D. Schön, 1983; J. Dewey, 1933; P. Smith, 2018) педагогічна рефлексія визначається як основа професійного зростання. Schön (1983) запровадив поняття «reflection-in-action» і «reflection-on-

action», що означають відповідно рефлексію під час діяльності та після її завершення. Ці ідеї лягли в основу моделей підготовки педагогів у країнах Європи й Північної Америки, де розвиток рефлексивних умінь розглядається як ключова компетентність майбутнього вчителя (Schön, 1983).

Отже, педагогічна рефлексія є фундаментальною професійною якістю вчителя, яка забезпечує його здатність до саморозвитку, адаптації, інноваційного пошуку та конструктивної взаємодії з освітнім середовищем. Вона виступає не лише засобом професійного самопізнання, а й детермінує становлення педагогічного світогляду, ціннісних орієнтацій, моральної позиції, що в сукупності визначають ефективність педагогічної діяльності.

Формування педагогічної рефлексії у майбутніх учителів є складним багатоплановим процесом, який поєднує теоретичну підготовку, практичну діяльність і розвиток особистісних якостей. Саме через інтеграцію цих аспектів студент здатен усвідомлено оцінювати власну діяльність, виявляти помилки та шукати шляхи для вдосконалення педагогічної майстерності.

Важливу роль у цьому процесі відіграє опанування теоретичних знань з педагогіки, психології, дидактики та методики навчання. Знання про структуру уроку, методи навчання, закономірності взаємодії з учнями формує основу для усвідомленого аналізу власних дій. Як підкреслює І. Зязюн, глибоке розуміння педагогічної науки дозволяє студенту перейти від механічного виконання завдань до свідомої практики, що є передумовою розвитку рефлексії (Зязюн, 2000, с. 241).

Практичний аспект формування рефлексії проявляється через активну участь студентів у заняттях, педагогічних практиках і моделюванні навчальних ситуацій. Виконуючи практичні завдання, ведучи щоденники спостережень і розбираючи педагогічні ситуації, студент набуває умінь аналізувати ефективність власних рішень та коригувати поведінку, що, на думку О. Савченко, є ключовим чинником розвитку професійної компетентності (Савченко, 2016).

Не менш важливим є психологічний вимір формування рефлексії, оскільки він пов'язаний із розвитком самосвідомості, емоційної стабільності та критичного мислення. Л. Виготський і С. Рубінштейн підкреслювали, що усвідомлення внутрішніх мотивів діяльності та емоційних реакцій дозволяє студенту більш ефективно орієнтуватися у педагогічних ситуаціях і формує здатність до саморегуляції та конструктивної взаємодії з учнями (Серіков, 2004, с. 201).

Педагогічна рефлексія також активно розвивається у соціальній взаємодії

з іншими учасниками освітнього процесу. Обговорення педагогічних ситуацій, групові дискусії та колективний аналіз власних дій стимулюють усвідомлення різних точок зору, розвиток аргументації та здатності до конструктивної критики. В. Серіков відзначав, що педагогічна культура формується не лише через індивідуальне осмислення досвіду, а й через взаємне рефлексивне оцінювання в колективі (Серіков, 2004, с. 253).

Для ефективного розвитку рефлексії необхідно створити відповідні педагогічні умови. Це передбачає підтримуюче освітнє середовище, де студент не боїться помилок і готовий обговорювати власні дії, активне використання методів моделювання педагогічних ситуацій, кейсів і рольових ігор, а також системний зворотний зв'язок від викладачів і колег. Важливим є формування культури самоаналізу через ведення рефлексивних щоденників і портфоліо, а також використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для відео-аналізу уроків і дистанційного обговорення педагогічних ситуацій.

Насамкінець, інтеграція теоретичних знань і практичної діяльності забезпечує цілісний розвиток педагогічної рефлексії. Д. Шон наголошував на важливості «рефлексії в дії» та «рефлексії після дії», тобто аналізу власних рішень під час діяльності та після її завершення. Університетські програми, що включають лабораторно-практичні заняття, моделювання уроків і педагогічні практики, створюють оптимальні умови для реалізації цього принципу та формування вчителя як свідомого, компетентного та творчого суб'єкта педагогічної діяльності (Schön, 1983, с. 322).

Розвиток педагогічної рефлексії у майбутніх учителів потребує використання цілісних методичних підходів і сучасних педагогічних технологій, що сприяють усвідомленому аналізу власної діяльності та професійному самовдосконаленню. Одним із важливих аспектів є інтеграція теоретичних знань із практичними навичками, що дозволяє студенту оцінювати власні дії в контексті реальної освітньої ситуації.

Методичні підходи передбачають поєднання різних стратегій навчання. Акцент на активних методах, таких як моделювання педагогічних ситуацій, рольові ігри, кейс-метод та проєктна діяльність, створює умови для розвитку здатності до аналізу, прогнозування і корекції власних дій. У ході таких занять студенти отримують можливість не лише застосовувати знання на практиці, а й критично оцінювати результати своєї роботи, співвідносити їх із педагогічними цілями та очікуваними результатами.

Важливе місце займає використання технологій рефлексивного навчання. Це включає ведення щоденників спостережень, рефлексивних щоденників,

портфолію, а також проведення самооцінювання та взаємного оцінювання серед студентів. Такий підхід сприяє формуванню культури самоаналізу, розвитку критичного мислення та усвідомлення індивідуальних стилів педагогічної діяльності. Як підкреслює О. Савченко, систематична рефлексія дозволяє студентам визначати власні сильні та слабкі сторони і розробляти стратегії професійного зростання (Савченко, 2013, с. 66).

Значну роль відіграють сучасні інформаційно-комунікаційні технології, які розширюють можливості для розвитку рефлексії. Використання відеозапису уроків, онлайн-дискусій і електронних платформ для аналізу педагогічних ситуацій дозволяє студентам оцінювати власні дії, порівнювати їх із практикою колег та отримувати об'єктивний зворотний зв'язок від викладачів. Такий інтерактивний підхід стимулює усвідомлену участь у процесі навчання і формує навички самокорекції (Савченко, 2013, с.94).

Варто також відзначити значення соціальної взаємодії у розвитку рефлексії. Обговорення педагогічних кейсів у групі, взаємне оцінювання та спільний аналіз практичних ситуацій дозволяють студентам розширювати професійний кругозір, навчатися враховувати різні точки зору і формувати власні критерії ефективності педагогічної діяльності. Педагогічна рефлексія, таким чином, розвивається не лише через індивідуальну роботу, а й у процесі колективного аналізу та дискусії.

Висновки. Застосування комплексного підходу, що поєднує теорію, практику, технології рефлексивного навчання та соціальну взаємодію, забезпечує формування вчителя як свідомого, компетентного й адаптивного суб'єкта педагогічної діяльності. Така система методичного забезпечення дозволяє студенту не лише набувати знання та навички, а й формувати цілісне розуміння власної професійної ролі, здатність до самокорекції та постійного розвитку педагогічної майстерності.

Педагогічна рефлексія у майбутніх учителів є ключовим чинником формування професійної компетентності, що забезпечує усвідомлене й відповідальне виконання педагогічної діяльності. Вона виступає не лише як спосіб аналізу власних дій, а й як механізм розвитку критичного мислення, творчої активності та здатності до самокорекції. Через рефлексію студент усвідомлює педагогічні цінності, особливості взаємодії з учнями та ефективність власних педагогічних рішень, що визначає якість професійного становлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Зязюн, І. А. (2000). Педагогічна майстерність: теорія і практика. Київ: Вища школа, 320 с.

2. Іващенко, А. І. (2020). Професійна рефлексія як механізм саморозвитку майбутніх психологів. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова. 150 с.
3. Молодиченко, В. В. (2015). Педагогічна творчість, майстерність, інновації. Запоріжжя: ЗНУ, 198 с.
4. Корольова, І. І. (2016). Професійно-педагогічна рефлексія як чинник фахового становлення майбутнього вчителя. *Педагогічна освіта: теорія і практика*, №12(65), 45–50.
5. Серіков, В. М. (2004). Педагогічна культура: теорія і практика. Київ: Либідь, 280 с.
6. Савченко, О. Я. (2013). Досвід реформування української освіти: спроба наукової рефлексії. Ред. В. Кременя, Т. Левовицького. Київ: Едельвейс. С. 385–396.
7. Савченко, О. В. (2016). Рефлексивна компетентність особистості: монографія. Херсон: Вишемирський В. С. 212 с.
8. Schön, D. A. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books, 374 p.

FORMATION OF PEDAGOGICAL REFLECTION IN THE PROCESS OF PREPARING FUTURE TEACHERS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

Natalia Plyukhina

Senior Lecturer, Department of Pedagogy
SHEI “Donbas State Pedagogical University”
Dnipro, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-8193-0362
pluhinanatalja@gmail.com

Olena Fomenko

First Category Teacher
Gymnasium No. 15 of Pavlohrad City Council
Dnipro, Ukraine
ORCID ID 0009-0003-1445-111X
alena.fomenko1975@gmail.com

Danylo Holovchenko

Third Year Postgraduate Student
Department of Theory and Practice of Technological and Vocational Education
SHEI “Donbas State Pedagogical University”
Dnipro, Ukraine
ORCID ID 0009-0002-0844-8811
danylo.holovchenko@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the theoretical and methodological foundations of forming pedagogical reflection in the process of preparing future teachers for professional activity. The relevance of the study is determined by the need to improve the quality of teacher education in the context of competence-based and person-oriented approaches, which require a high level of self-awareness, analytical thinking, and reflexive abilities from the modern teacher.

The author clarifies the essence of the concept of “pedagogical reflection” as a multifaceted phenomenon that combines cognitive, emotional, and value components of professional self-

awareness. It is considered as a mechanism for self-analysis, evaluation, and regulation of pedagogical activity, which ensures the teacher's readiness for creative problem-solving and continuous professional self-development.

The article substantiates the importance of creating pedagogical conditions for the development of reflective abilities among students of pedagogical universities, including dialogic forms of learning, portfolio technologies, self-assessment techniques, and supervision practices. It is emphasized that the development of pedagogical reflection contributes to the transition from reproductive to creative teaching styles, the improvement of pedagogical communication, and the strengthening of professional identity.

Keywords: pedagogical reflection; teacher training; professional development; pedagogical competence; reflective thinking; self-analysis; higher education.

REFERENCES

1. Ziazun, I. A. (2000). *Pedahohichna maisternist: teoriia i praktyka* [Pedagogical Mastery: Theory and Practice]. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Ukrainian]
2. Ivashchenko, A. I. (2020). *Profesiina refleksiiia yak mekhanizm samorozvytku maibutnikh psykholohiv* [Professional Reflection as a Mechanism for Self-Development of Future Psychologists]. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova. [in Ukrainian]
3. Molodychenko, V. V. (2015). *Pedahohichna tvorchist, maisternist, innovatsii* [Pedagogical Creativity, Mastery, Innovations]. Zaporizhzhia: ZNU. [in Ukrainian]
4. Korolova, I. I. (2016). *Profesiino-pedahohichna refleksiiia yak chynnyk fakhovoho stanovlennia maibutnoho vchytelia* [Professional-Pedagogical Reflection as a Factor in the Professional Development of a Future Teacher]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka*, №12(65), 45–50. [in Ukrainian]
5. Sierikov, V. M. (2004). *Pedahohichna kultura: teoriia i praktyka* [Pedagogical Culture: Theory and Practice]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]
6. Savchenko, O. Ya. (2013). *Dosvid reformuvannia ukrainskoi osvity: sprobа naukovoi refleksii* [Experience of reforming Ukrainian education: an attempt at scientific reflection]. Red. V. Kremnia, T. Levovytskoho. Kyiv: Edelveis, pp 385–396. [in Ukrainian]
7. Savchenko, O. V. (2016). *Refleksyivna kompetentnist osobystosti* [Reflective competence of the individual]: monograph. Kherson: Vyshemyrskyi V. S. [in Ukrainian]
8. Schön, D. A. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books, 374 p.

Матеріали надійшли до редакції
12.10.2025 р.